

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

Zeynep İskefiyeli¹⁴⁰

zcumhur@sakarya.edu.tr

Özet

Toplumsal kimliğin şekillenmesinde etkili olan pek çok unsur vardır. Dil, tarih, din ve mezhepler, örf, adet ve gelenekler bu unsurlar arasında sayılabilir. Ermeni toplumunun kimlik oluşumunda ise bu unsurlardan dinin ve dolayısıyla da Ermeni Kilisesi'nin rolü daha fazladır. Bu çalışmada Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler açısından öneminin vurgulanması amacıyla öncelikle Ermenilerin Hıristiyanlık dinini kabul etmeleri ve Hıristiyanlık inancı içerisinde Ermeni Kilisesi'nin yeri üzerinde durulmaktadır. Bu çerçevede Ermenilerin kimliklerini koruma ve yaşatmaları açısından mühim payı olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşu ve Osmanlı hâkimiyetinde Türk-Ermeni ilişkileri ile ilgili gelişmelere değinilmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Devletlerin, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek ve bu suretle nüfuz kazanmak amacıyla takip ettikleri politikalar ve Osmanlı topraklarına gönderilen çok sayıda misyonerin faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir. Misyonerlerin faaliyetleri bir süre sonra Ermeni Kilisesi ile çatışmalarına yol açmış ancak Büyük Devletler bu

¹⁴⁰ Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi.

Zeynep İSKEFİYELİ

durumu kendi lehlerine çevirmişler ve Ermeni Kilisesi içinde milliyetçilik fikirlerinin gelişmesine ortam hazırlamışlardır. Misyonerlerin ve Büyük Devletlerin politikaları sonucu Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarını bir tarafa bırakarak faaliyetlerini yeni ve milliyetçi bir Ermeni kimliğinin oluşumu üzerine yoğunlaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kimliği, Kilise, Hıristiyanlık, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Misyonerlik

Abstract

There are many elements which are effective in the formation of social identity. Language, history, religion and creeds, custom and usage and traditions can be included among these elements. In the identity formation of Armenian society, the role of religion namely the Armenian Church has great importance. In this article it is aimed to focus on the Armenian conversion to Christianity and the place of the Armenian Church in Christianity so as to emphasize the importance of the Armenian Church for the Armenians. In this frame the establishment of the Armenian Patriarchate of Istanbul that had major role for the preservation and perpetuating of the Armenian identity and the relationship between the Armenians and Turks under the Ottoman rule is argued. It is also mentioned the policies of the Great Powers which aimed to have influence on the Ottoman lands and to interfere with her internal affairs and also the activities of many missionaries sent to the Ottoman lands. The activities of missionaries after a while brought about the dispute with the Armenian Church but the Great Powers turned to their own pims and gave rise to the development of national feelings in the Armenian Church. With the policies of the Great Powers and missionaries, the Armenian Church, leaving aside its religious duties and responsibilities, intensified its activities for the formation of a new and national Armenian identity.

Key Words: Armenian Identity, Church, Christianity, Armenian Patriarchate of Istanbul, Missionary work.

Giriş

Kimlik kavramı yalnızca Türkiye’de değil aynı zamanda dünyada da geçmişi çok eskilere dayanmayan, yeni bir kavramdır. Kimlik, insanın kendini tanımlama ve konumlamasının ifadesidir. Daha açık bir ifadeyle kimlik, insanın kendisini sosyal dünyasında nasıl tanımladığı ve nasıl konumladığıdır; onun kim olduğu ve nerede durduğu ile ilgili verdiği bir cevaptır. Bu noktadan hareketle, kimlik, bir birey veya grubun kendini diğer birey veya gruplardan ayırt edici özelliklerinin bütünü olarak da tanımlanabilir. Kimlik terimi etnik kimlik, dini kimlik, kültürel kimlik gibi çok farklı alanlarda ve şekillerde kullanılmaktadır.

Milletler bakımından kimlik kavramına gelince, sosyolojik ve siyasi pek çok kavramın bir bütünü ve o milletin ortak değerleri ifade edilmektedir. Milletlerin kimliği kullanılan dilden tarihe, siyasi olaylardan dine, ortak amaçlardan coğrafi birlikteliğe kadar pek çok kavram ve kurumu içermektedir. Milletler bakımından kimliğin ortaya konması ve ana unsurlarının belirlenmesi hayati önem arz etmektedir. Zira kimlik milletlerin varlık ve devamlılıkları bakımından son derece önemlidir. Bu çerçevede Ermenilerin kimliği konusuna gelince, Ermenilerin milli kimliklerini tanımlarken çoğunlukla kilise, 1915 olayları ve diaspora kavramlarını kullandıkları görülmektedir. Ermeni Kilisesi varlığını Ermenilerin var olmasına dayandırmış bir kilisedir. “Ermeni varsa, Ermeni kilisesi de vardır, Ermeni ulusu yoksa Ermeni Kilisesi de yoktur.” Böyle bir anlayışın doğal bir sonucu olarak Ermeni Kilisesi’nin, Ermeniliğin ya da Ermeni milliyetçiliğinin merkezinde yer alması doğaldır.

Ermeni kimliğini etkileyen bir başka husus da Türk ve İslam unsurudur. Zira Ermenilerin bin yılı aşkın bir süre boyunca Türklerle ve Müslümanlarla bir arada yaşadıkları bir geçmişi vardır. Ermenileri Batılı Hristiyanlardan ayıran da bu özellikleridir. Öyle ki Ermeniler kendi milli kiliselerine ve kendi nizamnamelerine bu sayede kavuşmuşlar, sadık millet olarak isimlendirilmişler ve nihayet Batılı seyyahlar tarafından Hristiyan Türkler diye nitelendirilmişlerdi. Ancak bugün Ermeniler tarafından da bu hususlar kabul görmekle birlikte onlar daha çok 1915’te zorunlu göçe (tehcir) tabii tutulmalarını kimliklerinin vazgeçilmez bir unsuru haline getirmişlerdir. Bu olayları, Ermenilerin “bilinçli bir şekilde yok edilmeleri” şeklinde göstermekte hatta bu iddialarını daha da ileri götürerek, bunun “yüzyılın ilk soykırımı” olduğunu ileri sürmektedirler.

Bugün Ermeni kimliğinin üzerinde Türk ve İslam unsurları tamamen görmezden gelinerek Ermeni kimliği din ve soykırım iddiaları üzerine yerleştirilmiştir. Bunun nedeni ise gayet açıktır. Gerek kilise, gerekse

Ermeni siyasi grupları, Ermenileri bir arada tutacak unsurlar bulma çabasına girmişler ve bunun içinde geçmişte yaşanmış acı olayları seçmişlerdir. Zira Ermeniler için ortak başarılarından yoksun ve dağınık bir halde bulunan Ermeni diasporasını bir arada tutabilmek için tek çıkar yol “ortak acıları” kullanmak olmuştur (Laçiner, 2002: 56-61).

Bu çalışmada, Ermeni kimliğinin yapı taşlarından olan Hıristiyanlık inancı ve kilisenin tarihi seyir içindeki gelişimine değinilecektir.

1) Hıristiyanlık

Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi dini paganizm yani putperestlik idi. Hıristiyan olmadan önce Ermeniler tıpkı İranlılar gibi, güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgara, tepelere, dağlara, yıldızlara, burçlara, büyük sulara, çeşitli hayvanlara, güvercin, kartal, şahin gibi kuşlara, ağaçlara, kayalara, hayali mabutlara yani kısacası tabiata taparlardı. Bunlardan başka Ermeniler, iyi ve kötü ruhlara da inanırlardı (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 14-15; Koçaş, 1990: 56-57; Hocaoglu, 1976: 39; Başgün, 1970: 6). M.Ö. V. yüzyılda Ermeniler Hint-Avrupa tanrılarının İranî tarzını benimsemişlerdir. İran'ın idaresi altındayken Zerdüşt inancını ve onun tanrılarını kabul etmişler ve Ermenistan'ın Helenistik yörünge içine girmesi ile birlikte Grek ve Latin (Yunan ve Roma) tanrılarına mabetlerinde yer vermişlerdir (Papazian, 1991: 43-58; Chakmakjian, 1956: 13). Bu nedenle de Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inanç, örf ve adetleri karma bir yapı göstermektedir¹⁴¹. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte paganizm resmi din olma özelliğini kaybetmişti. Ancak bütün gayretlere rağmen paganizm kültürü tam olarak sökülüp atılamamış, etkileri uzun yıllar boyunca devam etmişti. Dolayısıyla bugün Ermenilerin Hıristiyanlık anlayışları diğer Hıristiyanlardan farklı olmuş, İran'ın Zerdüştlük, Grek ve Latin'in putperestlik inançlarından birçok izler taşımaktadır.

Her Hıristiyan Kilisesi gelenek olarak kendini Hz. İsa'ya veya onun havarilerinden birisine bağlama gayreti içine girmekte ve bununla da “kadimlik” (eskilik) kazanmaya çalışmaktadır. Kadimlik iddiasına sahip kiliselerden birisi de Ermeni Kilisesi'dir. Ermeni Kilisesi kendisinin apostolik (havarilere ait) bir kaynaktan doğduğunu, ilk ve en eski apostolik menşeye

¹⁴¹ “Putperestlik döneminin tapınaklarını, tanrı heykellerini, figürlerini ve hemen hemen bütün değerlerini, ortadan kaldıran ve izlerini silen Kilise, önünü alamadığı gelenekleri bu kez kilisenin çatısı altına alarak, Kilise'ye has bir ritüele dönüştürmüştür. Bugün kutladığımız birçok yortu ve bayram putperestlik döneminden gelen geleneklerin Hıristiyanlığa adapte olmuş halinden başka bir şey değildir” (Dink, 2003).

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

dayandığını iddia etmektedir (Küçük, 1997: 35-36). Ermeniler Hıristiyanlığın kendi topraklarına Hz. İsa'nın iki havarisi Thaddeus ve Bartholomew tarafından getirildiğine inanmaktadırlar ve bu inançlarına delil olarak pek çok efsane, rivayet, kutsal yerler, kişiler ve tarihi bahisler göstermektedirler (Chakmakjian, 1956: 13; Gulesserian, 1970: 15-18).

Ermeniler krallık ailesi, yönetimi, ordusu ve halkı ile din değiştirip Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk topluluğun kendileri olduğunu da iddia etmektedirler¹⁴². 301 yılında Aydınlatıcı Aziz Gregory¹⁴³ sayesinde, bu dönemde Ermenilerin kralı olan Tridat Hıristiyanlığı kabul etmiş böylece Tridat İlk Hıristiyan kral olurken, Ermeniler de Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul eden ilk topluluk olmuştur (Gulesserian, 1970: 19-20; Papazian,1991: 43-58).

Tüm dünyaya yayılmış bulunan Ermeni Kilisesi'nin manevi merkezi Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarındaki Eçmiyazın'dır. Burası ilk Ermeni dini merkezi idi. Eçmiyazın Kilisesi Gregory tarafından kurulmuş ve ona milletin temsilcisi anlamına gelen Katogikos unvanı verilmiştir. Bu unvan, dini merkezin de adı olmuş ve buraya Katogikosluk denilmiştir (Küçük, 1997: 173-175). Eçmiyazın Katogikosu, "*Tanrının inayetine mazhar olan ve Hz. İsa'nın hizmetçisi, bütün Ermenilerin katogikosu ve Kutsal Eçmiyazın Manastırı'nın Patriği*" unvanlarını taşımaktadır. Bütün dini hiyerarşideki kişiler rütbelerine göre bir sıraya dizilseler, kilisenin en yüksek makamında bütün Ermenilerin Katogikosu olan Eçmiyazın yer alır (Gulesserian, 1970: 47; Chakmakjian, 1965: 21).

¹⁴² "Az çok okumuş Ermeniler bile günümüzde, 301 senesinin dünyanın ilk Hıristiyan devletinin, Ermenistan'ın kuruluşu olmadığını ve olamayacağını biliyor. Aynen Thaddaeus ve Bartholomaeus'un Ermeni Milli Kilisesi'nin kurucuları olmadıkları gibi bu da kurgulanmış bir efsanedir. Havarilerle ilgili hikaye gayet zararsız ve belki de doğru da olabilir, ama 301 kuruluş senesi söylemi tamamıyla milliyetçi bir efsanedir... Ermenilerin 301 senesini, ilk Hıristiyan devletin kuruluş senesi olarak belirtmelerinin sebebi ise, tamamıyla farklıdır. Çünkü bu "İlk Hıristiyan Devleti"ni sahiplenmekten bazı haklar doğmakta ve komşu ülkeler de etki altına alınabilmektedir." [Feigl, 2001: 65-88]; "Kendi tarihinde olduğu gibi kiliselerinin tarihinde de Ermeniler mübalağada hudut tanımayarak, ufak bir gayret etseler, İsa'dan önce Hıristiyan olduklarını söyleyecek durumdadırlar." [Gürün, 1985: 32].

¹⁴³ Toptan din değiştirmenin öncüsü Partlı Gregory'dir. O, Ermenileri "İncilin Işığı" ile aydınlattığından dolayı kendisine Lusavoriç yani Aydınlatıcı lakabı verilmiştir. Gregory, o tarihten itibaren bu lakapla tanınmış ve kurmuş olduğu kilise de bu unvanla anılmıştır. Batılılar bu kiliseye "Grogeryen Ermeni Kilisesi", Ermeniler ise "Lusavorçagan Ermeni Kilisesi" demektedirler. [Küçük, 1997: 40-45; Koçaş, 1990: 59]. Gregory Lusavoriç hakkında detaylı bilgi için bkz: [Seyfeli, 2002: ss. 771-786].

Ermeni Kiliseleri'nin anası kabul edilen Eçmiyazin Katogikosluğu, Ermeniler arasında özel bir yere sahiptir. Eçmiyazin Katogikosluk merkezi birtakım siyasi sebepler dolayısıyla Divin, Ani, Runkale, Sis ve sonunda tekrar 1441 yılında, Eçmiyazin'e taşınmıştır (Gulesserian, 1970: 48). Fakat Ana Kilise geçici olarak başka mahallere taşınmış olsa bile, Eçmiyazin'e gösterilen hürmet hiçbir zaman eksilmemişti (Papazian, 1991: 43-58). Eçmiyazin'den sonra sırasıyla Akdamar ve Sis Katogikoslukları gelmektedir. Bunların dışında biri İstanbul'da, diğeri Kudüs'te olmak üzere iki de Patriklik makamları bulunmaktadır. İstanbul Patrikliği, Osmanlı Devleti döneminde, Akdamar ve Sis Katogikoslukları dinî bakımdan kendisinden üstün olmasına rağmen, en kuvvetli dinî merkez mevkiinde bulunuyordu. İstanbul Ermeni Patrikliği, bağımsız olmakla beraber, zaman zaman Eçmiyazin Katogikosluğu'nun kontrolü altına girmiştir. Bugün de İstanbul Ermeni Patrikhanesi Eçmiyazin'in dinî nüfuz sahası içinde yer almaktadır

Bugünkü kilise teşkilâtına göre iki Katogikosluk bulunmaktadır: Ermenistan'da Eçmiyazin Gregoryen Katogikosluğu ile Lübnan'da yer alan Antilyas Gregoryen Katogikosluğu (Kilikya veya Sis Katogikosluğu). Hiyerarşik olarak Eçmiyazin Katogikosu bütün Ermenilerin dini merkezi durumunda olup, nazarî olarak Antilyas Katogikosu'nun üstü sayılmaktadır. Ancak, Antilyas Katogikosu tamamen müstakil durumdadır. Bunların yanında iki de Patrikhane mevcuttur. Bunlardan biri, İstanbul Kumkapı Gregoryen Ermeni Patrikhanesi, diğeri Kudüs Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'dir.

Ermeni Kilisesi'ni diğer Hıristiyan Kiliselerden ayıran en önemli özellikleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Gregoryen Ermeni Kilisesi millidir. Ruhani başkanı, en yüksek dini otoritesi, "*milletin temsilcisi*" anlamında "*Katogikos*" olarak isimlendirilmektedir.
- Ermeni Kilisesi'nin birinci derecedeki merkezi, Ermenistan'da Erivan yakınlarındaki Eçmiyazin'dedir. Eçmiyazin Kilisesi'nin yerinin Hz. İsa tarafından belirlendiğine inanılmaktadır.
- Roma'nın üstünlük ve dini egemenliğini kabullenmezler.
- Ermeni Kilisesi, ilk üç konsülü; İznik, İstanbul ve Efes Konsüllerini kabul etmektedir. Kadıköy Konsülünü ve Kadıköy (Chalcedoine) ruhani meclisinin kararlarını kabul etmezler.
- İsa'da iki tabiatı inkar ederler. Yani, kendisinde baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik ve Tanrısallık görürler.

- A'raf¹⁴⁴ (Purgatoire) 'a inanmazlar.
- Papa'nın günah çıkarma güç ve yetkisine inanmazlar.
- Madag denilen hayvan kurbanını ve çok eski zamanlardan kalma bazı tören ve ayinleri korurlar (Uras, 1976: 126; Küçük, 1997: 290-295; Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983: 17; Hocoğlu, 1976: 41-42; Kılıç, 2000: 30-31).

2) Ermeni Kilisesi

Ermeni toplumunun kimlik oluşumuna bakıldığında dinin ve özellikle de kilisenin ne kadar büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Kilisenin Ermeni kimliği üzerindeki etkisi o denli büyüktür ki bugün bile Ermeni denildiği zaman ilk önce akla Ermeni Kilisesi ve Hristiyanlık gelmektedir. Ermenilerde din ile milliyet, kilise ile Ermeni iç içe girmiş durumdadır. Çünkü Ermeni Devleti fikrini doğuran Ermeni Kilisesi olmuştur. Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasi bir otorite olarak kabul etmiş, başlangıcından günümüze kadar geçen süreç içinde kilise ve başında bulunan din adamları Ermeni toplumunun hayatlarına şekil ve yön veren en büyük güç olmuşlardır.

Tarihçiler Ermeni milletini Ermeni Kilisesi'nin meydana getirdiği ve kilisenin Ermeni milletinin ruhu olduğu konusunda müttetikler. Ermeni tarihçisi H. Pastırmacıyan, kilise için "Ermeni Kilisesi, Ermeni milletinin kilise tarafından can verilen ruhunun, yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur" demektedir. İstanbul Ermeni Patriği M. Ormanyanyan'a göre ise Ermeni Kilisesi "Kayıp ülkenin (Ermenistan'ın) görünen ruhu" dur. Ermeni yazar Dikran H. Boyacıyan; " Ne kadar geniş olursa olsun Ermeni Kilisesi'ni aynı ölçüde ele almayan her hangi bir Ermeni Tarihi, Ermenilerin gerçek hayatını ortaya koymayı başaramaz. Ermeni Kilisesi ile Ermeni Milleti o derece iç içedir ki, birisi olmadan diğerini düşünmek mümkün değildir" diyerek Ermeni Kilisesi'nin Ermeni Milleti için önemini ortaya koymaktadır (Küçük, 1997: V; Gürün, 1985: 31). Nalbandian ise eserinde kilisenin Ermenilerin hayatında oynadığı önemli rolü şu şekilde ifade etmektedir: "Bu nasyonalist çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla hem dini, hem entelektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni Kilisesi tarafından oynanmıştır... Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, Katogikos, milletinin emellerini temsil etmiş ve

¹⁴⁴ Ermeniler, öldükten sonra özel yargılamayı kabul etmemektedirler. İnsanın ölünce, hemen ya sonsuz cezaya veya sonsuz mutluluğa ulaşacağına inanılmaktadır [Küçük, 1997: 291].

Zeynep İSKEFİYELİ

Diasporadakilerle anavatanındaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir" (Nalbandian, 1967: 30-31).

Ermeniler kendilerini "Milli bir kiliseye sahip olan ilk topluluk" olarak kabul etmektedirler (Kidd, 1927: 428). Bu yönüyle de Ermenilerle bütünleşen ve milli kilise hüviyetini taşıyan Ermeni Kilisesi, başlangıçta sahip olduğu özellikleri günümüze kadar taşımış ve diğer Hıristiyan Kiliseleriyle arasındaki farklılıkları devam ettirmeye çalışmıştır. Ermeniler, kendi kaderleriyle "Kilise"nin kaderini birbirinden ayırmamış ve kiliseyi bir araya gelmenin, benliklerini muhafaza etmenin bir vasıtası olarak görmüşlerdir. Bunun yanında kilise hem bir toplanma yeri, hem bir sığınma yeri ve hem de kendilerini geçmişe bağlayan örf, dil, edebiyat gibi unsurların sadakatle muhafaza edildiği bir "arş" olarak kabul edilmiştir. Bu durum günümüze kadar ayakta kalabilmenin, fatih milletlerin içinde erimemenin bir sebebi sayılmıştır (Küçük, 1997: 3).

"Milli Kilise" unvanı Ermenilere Osmanlı Devleti tarafından verilmişti. İlk Osmanlı padişahları Ermenilerin Bizans'ın zulmünden kaçmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştu (Lee, 1998: 14). 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Kütahya'daki Ermeni ruhani merkezini ve Ermenilerin çoğunu Bursa'ya naklettirmişti (İlter, 1999: 21-22; Süslü, 1990: 7). Ermeniler henüz bu devirlerde müstakil olarak ne siyasi, ne de sosyal bakımdan bir teşkilata sahip değillerdi. Zira asırlarca kendilerine hükmeden devletler, Ermenileri istismar etmiş, bilhassa iktisadi ve dini açıdan kendilerine bağlamak için çeşitli baskılar uygulamışlardı. Ermenileri kendileri tarafından hiçbir talepleri olmaksızın himayesine alan, onlara diğer unsurların bütün hak ve hukukunu sağlayarak devlete en sadık ve en güvenilir unsur haline getiren hükümdar, İstanbul'u fethederek Bizans hakimiyetine son veren ve Ortaçağı kapatan Fatih Sultan Mehmet olmuştur (Koçaş, 1970: 69-70). İstanbul'un 1453 yılında fethiyle birlikte Osmanlı Devleti coğrafi olduğu kadar siyasi alanda da genişleyip büyümüş, bilhassa üç dinin (Müslümanlık- Hıristiyanlık- Musevilik) koruyucusu olmuş ve bu dinlere ait hayatın kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamıştır (Yılmaz, 2001: 27).

İstanbul fethedildiği sırada Ermenilerin Katogikosluk makamı Osmanlı toprakları dışında yer alan Eçmiyazın şehrinde bulunmaktaydı (Papazian, 1991: 43-58). Bizans döneminde Ermenilerin bir patriklik merkezi yoktu. La Quien adlı Fransız tarihçisine göre, İstanbul'da 1307 tarihinde bir Ermeni piskoposu bulunuyordu. Ortodoks Hıristiyan olan Bizanslılar, Gregoryen mezhebini benimsemiş olan bu Ermenileri hoşgörü ile karşılamıyor ve onları kendi inançları içinde eritmeye çalışıyorlardı. Bundan dolayı onlara karşı

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

pek tolerans göstermeye yanaşmıyor ve dini özgürlük tanımak istemiyorlardı (Küçük, 1997: 194).

İlk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında Ermeniler müstakil bir "millet" olarak kabul edilmişler ve Bursa'dan bir kısım Ermeni aileleri ile birlikte getirtilen Piskopos Hovakim, tüm Türkiye Ermenilerinin Patriği olarak atanmıştır (Uras, 1976: 149; Kılıç, 2000: 41; Yılmaz, 2001: 30). Müslüman bir Sultan'ın bir Hıristiyan Patrikliği tesis etmesi ise, daha önce benzeri görülmemiş bir olay olarak tarihe geçmiş ve bu sayede Ermeniler Osmanlı Devleti içerisinde "imtiyazât-ı şahaneyi haiz millet" olarak yaşamaya başlamışlardır (Yılmaz, 2001: 30-31). İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin dağınık, birbirinden kopuk ve diğer kültürlerin tesirine terk edilmiş alt gruplar olarak kalmasını önlemiştir. Cemaat ve kilise bütünlüğü içerisinde tek bir toplum halinde birleşen Ermeniler bu sayede milli kimliklerini koruma imkânını elde etmişlerdir.

Fatih, Hovakim'e Rum Patriği ve Yahudi Hahambaşının sahip olduğu hak ve yetkileri aynen tanımıştır. Aynı zamanda Ermeni Patrikliğine Ortodoks ve Museviler içine girmeyen bütün gayrimüslim uyruklar üzerinde de yetkiler vermiştir. Çingeneler, Süryaniler, Kıptiler, Gürcüler, Kaldeliler, Habeşliler, Suriye ve Mısır'ın Monofizitleri ve Bosnalı Bogomiller liderleriyle beraber Ermeni Patrikliğine bağlanarak Ermeni Kilisesi'nin nüfuzu arttırılmıştır (Gürün, 1986: 56; Kılıç, 2000: 41-42; Küçük, 1997: 86-87). Bu uyruklar Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini Ermeni Patrikliği vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Bu suretle Ermenilere tanınan statü, yalnız kendi toplulukları için değil, diğer bazı cemaatleri de kapsaması açısından farklı ve üstün bir nitelik kazanmıştır (Eryılmaz, 1996: 35). Ermeni Patrikhanesi ilk önce Rumlara ait olan Samatya'daki Sulumanastır Kilisesi'ne yerleştirilmişti (Çark, 1953: 8). Bu patrikhane burada 150 sene boyunca kalmış, ondan sonra ise Kumkapı'da şimdiki bulunduğu kiliseye yerleşmişti (Saraç, 1970: 42).

Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikhanesi'ni kuran fermanında, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhani, hem de cismani lideri olduğu hükme bağlanmıştı. Patrikler cemaatlerinin dini ve toplumsal işlerini görme, şikâyetlerini inceleme, cemaate ait malları idare ve bunların gelirlerini toplamakla yükümlüydüler (Uras, 1976: 149; Sakarya, 1984: 22; Kılıç, 2000: 43). Ermeni patriğine verilen yetkilerle patrik, ruhani reisleri azlediyor, keşişlerini ruhanilikten çıkarabiliyor, dini ayinleri yasaklıyor, Ermenilerden haraç toplayabiliyor, kendi mahkemelerinde hukuk ve ceza işlerine bakabiliyor, nikah-cenaze işlerini yürütüyor ve hatta hapis cezası gibi dünyevi cezalar da verebiliyordu (Gazigiray, 1982: 51-52; Hocaoğlu, 1976: 23; Kılıç, 2000: 44). Ancak patriklerin yetkileri arasında dini nitelikte suç işleyenleri cezalandırma yetkisi bulunmakla beraber ölüm

cezası verme hakkı yoktu (Bozkurt, 1996: 26). Aslında Müslüman bir toplumda şeyhülislam nelerden sorumlu ise İstanbul Ermeni Patriği de onlardan sorumlu tutulmuştu. İstanbul Ermeni Patriği'nin kurulması ile birlikte, Ermeni nüfusu zamanla büyümüş ve yeni Türk başkenti içine Ermenilerin akını da resmen başlamış oldu (Arpee, 1946: 209). Böylece İstanbul kısa bir sürede dünyanın Ermeni nüfusu en kalabalık şehri haline gelmiş ve bu nüfus kültürel, ekonomik ve sosyal bakımlardan diğer yerlerden çok daha yüksek seviyeye erişmiştir (Gürün, 1983: 15).

Bu çerçevede millet sistemine de kısaca değinmekte fayda vardır. Osmanlı Devleti çok uluslu bir imparatorluk olması, farklı etnik kökenlere ve dinlere sahip olan insanları yönetmesinden dolayı, kişileri gruplandırmakta esas olarak din ve mezhep kıstası ele alınmış ve çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup kişiler Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil Müslüman, Hıristiyan, Yahudi olarak dikkate alınmış ve gruplandırılmışlardı. Osmanlı Devleti'nde bu grupların her birine "*Millet*"¹⁴⁵ denmiştir (Akyılmaz, c. II, 2001: 671-672). Millet teşkilatı etnik (kavmi) ve lisan aidiyetine göre değil, mezhep aidiyeti esasına dayandığı için Ermenilerin hepsi Ermeni Milleti olarak değil, Gregoryen Ermeni, Katolik Ermeni ve XIX. yüzyılda da Protestan Ermeni olarak üç millet şeklinde teşkilatlanmıştı (Ortaylı, c. 10, 2002: 218).

Her "*millet*"in başında kendi cemaatleri tarafından seçilen ve devletçe onaylanan birer dini şef bulunurdu. Dini şefler ömür boyu kaydı ile makamlarında oturur, vatana ihanet etmedikçe veya kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevden alınmazlardı. Osmanlı Devleti yeni seçilen şefe dini ve hukuki yetkilerini içeren bir berat yollardı. Bu beratların içeriği yüzyıllarca hemen hiç değişmemiştir. Beratta, patriğin seçiminin tasdik edildiği belirtilerek, patriğin topluluğun mallarını idarede, ayın ve dinlerine dair diğer hususlarda tam bir serbesti içinde olduğu, cemaatinden belli miktarda iane toplayabileceği, kendisinin, din adamlarının vergiden muaf oldukları, kilise mallarında gümrük vergisi alınmayacağı, kilise mensuplarının yalnız patriklik aracılığıyla tutuklanabilecekleri, adı suçlar işlemeleri halinde cezalandırılmaları için patriğin onların dini sıfatlarını kaldırması gerektiği, cemaate bağlı olanların

¹⁴⁵ Klasik İslam literatüründe Millet terimi din, mezhep ya da bir din veya mezhebe bağlı topluluk anlamında ele alınmaktadır. Şemsettin Sami Kamus-ı Türkisi'nde "din" ve "millet" kavramlarının aynı anlama geldiğini belirttikten sonra, "millet" ile "ümme" in farklı terimler olduğunu vurgulamaktadır. Millet, bir dine mensup toplulukların ortak adı (İslam milleti gibi) olduğu halde, ümme ise bir dine bağlı çeşitli ulusların (Türk ümmeti ve Arap ümmeti gibi) her biri için kullanılmaktadır. Millet kavramı ırki ve etnik bir toplumu değil, dini bir aidiyeti ifade etmektedir. Millet kavramının modern anlamda "ulus" [nation] karşılığında kullanılması ve bir anlam değişikliğine uğraması XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır [Eryılmaz, c. II, 2001: 702].

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

evlenme, boşanma, miras gibi meselelerin patriğin ya da onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getirecekleri yazılırdı (Bozkurt, 1996: 29-30).

Kısacası Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim milletlere dünyanın hiçbir devletinde benzeri görülmeyen ölçüde dini, adli, eğitim, kültür ve idari alanda özerklik tanınmış, dillerine, kiliselerine, okul, mahkeme ve hastanelerine karışılmamıştır. Bu durum Ermeniler konusunda taraflı tutum ve yazıları ile bilinen birtakım yazarlar tarafından dahi kabul edilmiştir. Bunlardan biri olan Richard Hovannisian, *"Armenia on the Road to Independence"* adlı eserine şunları yazmıştır: *"Türk hakimiyetindeki bütün yüzyıllar boyunca Ermenilerin milli kimliklerini muhafaza edebilmelerinin en önemli sebebi, Osmanlı Devleti'nin bu idari yapısıdır. Millet sistemi Ermeniler için her zaman faydalı ve iyi işleyen bir sistem olmuştur. Ermeni Kilisesi milli inançlarına olan sadakatlerini korumak suretiyle Ermenilerin kimliklerini himaye etmiştir"* (Hovannisian, 1967: 25).

Ermeni cemaati içerisinde gelişen milliyetçilik duygularında 1863 yılında kabul edilen Millet Nizamnamesi'nin de önemli payı vardı. Artık Ermeniler eksik kalan tek taraflarının, milletlerini kendileri idare etmek için gerekli olan bir anayasa ile toprağa dayalı bağımsız egemenlik olduğunu düşünmeye başlamışlardı. Bu gayenin ilk adımını gerçekleştirmek üzere harekete geçen kilise ve ruhaniler olmuştur. Ermeniler, 1850 yılında Milli nizamname hazırlanması için bir encümen oluşturmuşlardı. 1857, 1859 ve 1860 tarihlerinde Ermeni Patrikhanesinde toplanan bu encümen, araştırma ve müzakereler yapmaya devam etmiştir (Saral, 1970: 50; Gazigiray, 1982: 76). Sivil (Cismani) Meclis, Odyan, Rosinyan, Serviçen, Arslanyan ve diğer bazı Ermenilerden oluşan bir komite teşkil etmiş ve bu komite de Ermeni Milli Nizamnamesi'nin ilk tasarısını hazırlamıştı. Hazırlanan tasarı Ermeni Genel Meclisi tarafından 5 Haziran 1860 tarihinde kabul edilmiştir (Arpee, 1909: 185).

Düzenlenen proje çeşitli nedenler yüzünden bir süre gecikmiş fakat sonunda yapılan bazı düzeltmelerle birlikte 29 Mart 1863 tarihinde *"Nizamname-i Millet-i Ermeniyân"* adıyla padişah ve hükümet tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girmiştir (Arpee, 1909: 185; Çaycı, 2000: 16). Bu nizamname Türkiye Ermenilerinin siyasi ve toplumsal varlıkları üzerine yeni bir dönem açması ve o zaman ki Osmanlı Hükümeti'nin kendilerine karşı ne kadar müsamahakâr davrandığını göstermesi bakımından da son derece önemlidir (Uras, 1976: 159). Ermeni Patrik Meclisleri tarafından hazırlanmış olan bu belgede Ermenilere *"devlet içinde devlet"* ve *"yönetim içinde yönetim"* denilebilecek kadar ölçsüz imtiyazlar tanınmıştır (İlter, 1999: 31). Bu hukuki düzenleme Ermeni toplumunu bir cemaatin ötesinde siyasi, sosyal,

iktisadi, kültürel bütün haklarında ve eylemlerinde, devlet içerisinde yeni bir baskı grubu haline getirmiştir (Kılıç, 2000: 197). Bu nizamname ile verilmiş olan izinlerden yararlanan patrikler, daha ziyade milli ve siyasi cephelerde çalışmaya başlamışlardır (Uras, 1976: 175). Öyle ki sanki bağımsız bir milletmiş gibi 140 üyeden müteşekkil bir meclis kurma imkânına kavuşan Ermeni toplumunda milli şuur canlanmıştır. Bu meclis zamanla cemaatin gerçek parlamentosu gibi davranmaya başlamış, gitgide yıkıcı bir tavır içine girerek işi doğrudan Ermenilerin oturduğu eyaletlerin özerkliğini istemeye kadar götürmüştür.

Ermeni milleti içindeki milliyetçilik duygularının bu şekilde gelişmesi ve “*muhtar bir Ermenistan*” fikri evvela Ermeni patrikleri ve din adamları tarafından desteklenmişti. Doğu Anadolu’da Ermeni papazları en küçük ve en tenha köylere kadar giderek Ermenistan ve Ermeni milliyetçiliğinin ne demek olduğunu bilmeyen bu köylülere milliyetçilik fikirlerini aşılama koyulmuşlardır. Ermeni papazlarına ve murahhasalarına aralıksız talimatlar gönderen Ermeni Patrikhanesi, asırlardan beri Müslümanlarla kardeş gibi geçinen Ermenilerin fikirlerinin değişmesine öncülük etmiştir. Türkiye’de isyan çıkarmak, kan dökmek bu sayede yabancı devletlerin müdahalesini kolaylaştırmak isteyen Ermeni Kilisesinin başında Patrik Nerses Varjabedian, eski patrik Mıgırdıç Kırımian ve Mateos İzmirliyan bulunuyordu. Türkiye’de Sultan II. Abdülhamit zamanında çıkan isyanlarda en önemli rolü bu üç papaz oynamıştır (Hocaoğlu, 1976: 113).

Böylece kiliseler ve özellikle patrik ve papazların Hıristiyanlık esaslarını bir tarafa bırakarak, ahali arasında propaganda yapmayı başlıca görev olarak seçtikleri görülmektedir. Başarılı olmalarının en büyük şartını kilisenin desteğinde gören terör örgütleri de, Ermeni Kilisesi ve din adamlarını Ermeni meselesinin merkezi yapmaya, onları terörün içine çekmeye çalışmışlardır. Anadolu’daki kiliselerin bir kısmı planların yapıldığı ve silahların saklandığı yerler olmuştur (Küçük, 1997: 108-109). Türklerin mabetlere gösterdikleri saygı ve oraları kutsal kabul etmesi komiteci Ermenilerin kiliseleri üs olarak kullanmalarına yol açmıştır. Bu amaca hizmet etmek üzere XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Ermeni cemiyetleri, okulları ve kiliseleri, kanuni ve dini bazı dokunulmazlıklardan istifade etmek suretiyle isyan, ihtilal hazırlıklarının yapıldığı birer siyasi büro ve silah ve mühimmat deposu haline gelmişlerdir.

Ermeni patrikhanesi de bütün varlığı ile tam bir komite yatağı olmuştur. Piskoposlar ve din görevlileri, genç ve partizan olanlardan seçilmeye başlamıştır. Ermeni teröristleri, buldukları yerlerde üstünlük sağlamak için piskoposları elde etmeye gayret göstermişlerdir. Taşnak ve Hınçak örgütlerinde papazlar, vartabetler, piskoposlar ve hatta patrikler görev alır

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

olmuştur. Ermeni İhtilal hareketlerini tasvip etmeyen patrikler ve din adamları ise bu terör örgütleri tarafından tehdit edilerek istifa etmeye mecbur bırakılmış veya devreden çıkarılmışlardır (Küçük, 1997: 112). Dini müessese ve ruhbanı, çeşitli yollarla ele geçirmeye çalışan ihtilalciler, kendilerine tabii olmayan din adamlarına karşı tehdit, yaralama, mallarına el koyma ve hatta suikastlar düzenleme gibi metotları uygulamaktan çekinmemişlerdir (OBE., c. 25, No: 47).

Ermeni Kilisesi ve ruhbanın politik faaliyetleri, Anadolu'da meydana gelen kargaşalıkların temposuna paralel olarak hızlanmıştır. Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde bulunan Ermeni piskopos ve din adamları, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirlerinin yayılması için sürekli vaazlar vermişlerdir. Bununla da yetinmeyen din adamları Ermenileri silahlanmaya teşvik etmiş, kiliselerde depolanan silahları dini merasimlerle Ermenilere vermişlerdir. Osmanlı Belgeleri özellikle 1890'dan sonra çeşitli Avrupa ülkelerinden silah ve cephane alınması ve bunların kullanımıyla ilgili eğitimi hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgelerde, Ermeni Kilisesi ve din adamlarının, diğer faaliyetlerde olduğu gibi silah ve cephane tedarikinde de komiteci Ermenilerle sıkı işbirliği içinde oldukları görülmektedir¹⁴⁶. Gizli yollardan ve çeşitli şekillerle Osmanlı ülkesine sokulan silah ve cephaneler Ermeni Kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve kişilerin evlerinde saklanmıştır. Silah ve patlayıcı maddelerin büyük bir kısım da tarla içlerine, Ermeni mezarlıklarına, kilise avlularına, mahzenlere gömüldüğünden ele geçirilen miktarın, mevcut olana nazaran onda biri geçmediği anlaşılmıştır (Onur, 1999: 89).

3) Misyonerler

Ermeni kimliğinin şekillenmesinde misyonerlerin hiç de azımsanmayacak bir rolü olmuştur. Bu çerçevede misyonerlerin Osmanlı topraklarına girişi ve Ermeni toplumu ile ilgilenmeleri son derece önemlidir. Latince "*Mittere*"den gelen "*Misyon*" kelimesi, göndermek manasına gelir. Hıristiyan inancını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisiyle din adamlarının çevreye gönderilmesine "*Misyon*", bu gibi görevlilere de "*Misyoner*" denilmiştir (Kocabaşoğlu, 1989: 14). Bir başka ifadeyle Hıristiyan kiliselerinin, Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları müesseselere *misyon*, bunları idare eden din adamlarına da *misyoner*, bu amaçla yapılan çalışmalara da *misyonerlik* denir. Ancak, misyoner denince sadece rahip ve papaz gibi Hıristiyan din adamlarını algılamak yanlış olur. Misyonerler

¹⁴⁶ Ermeni kilise ve okullarında saklanan silah ve cephanelerle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda belge mevcuttur. BOA., Y. MTV., 308/42; BOA., Y.MTV., 312/6; BOA., Y. PRK. ASK., 115/36; BOA., Y.PRK.ZB., 18/16; OBE, c. 29, No: 22; OBE, c. 29, No: 27.

rahip ve papazların yanı sıra çeşitli mesleklere (eğitim, sağlık vb.) girerek Hıristiyanlığı yaymak için çalışan kimselerdir (Sarıkoyuncu, 1992: 92). Casus kavramının öncüsü de sayılabilen misyonerler, bu sebeple sadece din adamı değil, bulunduğu yerin tarihini, siyasi ve idari yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde yetiştirilmiş kişilerdir (Fendoğlu, 2002: 189).

Hıristiyanlık inancına göre Hz. İsa etrafına topladığı havarilerine; *“İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba ve Oğul ve Ruh’ül-Kudüs ismiyle vaftiz eyleyin, size emrettiğim her şeyi tutmalarını onlara öğretin ve işte ben bütün günler dünyanın sonuna kadar sizinle beraberim.”* diyerek onları vaaz etmek için görevlendirmiştir. Bundan dolayı havariler ilk misyonerler olarak kabul edilmişlerdir (Sezer, 2001: 948). Hıristiyanların, misyonerlerin ilkleri ve öncüleri olarak kabul ettikleri havarilerden itibaren günümüze kadar geçen zaman içerisinde Hıristiyan misyonerliği değişimler geçirmiştir. Esas olarak misyonerlerin görevi Hıristiyan olmayanları bu dine kazandırmak iken, zamanla Hıristiyan mezhepler arasındaki rekabet sebebiyle diğer Hıristiyan mezheplerden kendi mezhebine insanları çekebilmek için de faaliyet yürütmüşlerdir (Açıkses, 2001: 935). Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane vb. modern kurumlardır. Misyonerler, bu kurumların içinde derece derece yer aldığı, iyi işleyeni etkin bir sistem yardımıyla iktisadi-ticari çıkarların siyasi-kültürel etki ve yayılmanın bir aracı olmaktan öteye gidememişlerdir. Kısaca, misyonerlik, bütün uhrevi görünüşüne rağmen bir hayli dünyevidir (Kocabaşoğlu, 1989: 15-16).

Misyonerler Hz. İsa’nın kendileri için verdiği bir emir olarak kabul ettikleri; *“İşte ben sizi koyunlar gibi kurtlar arasına gönderiyorum, yılanlar gibi akıllı ve güvercinler gibi sade dil olunuz”* şeklindeki sözlerine dikkat ederek esnek politikaları, kurnaz ve inatçı davranışlarıyla faaliyetlerini yürütmüşlerdir (Açıkses, 2001: 935). Bu konuda araştırmaları olan Charles R. Watson da şöyle demiştir: *“Misyonerlerin güvercinler gibi masum olmaları gerekir. Fakat bu onların yılanlar gibi kurnaz olmalarına mani değildir”* (Sarıkoyuncu, 1992: 105).

Misyonerlerin faaliyet sahası olarak seçilen bölgelerin başında İslam ülkeleri gelmiştir. Bunun nedeni İslam’ın ortaya çıkışından itibaren hızla yayılması, zamanla her bakımdan önemli yerlerin Müslümanların eline geçmesi, hatta İslam’ın Hıristiyan topluluklar üzerinde etkili olmasıdır. Haçlı Seferleri’nin sonuçsuz kalması üzerine, Batı Hıristiyan alemi kültürel yollarla Doğu’daki ülkelerin ahengini bozarak gerek dini, gerek siyasi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede misyonerler Balkanlar, Suriye, Arabistan, Mısır gibi oldukça geniş bir sahaya yayılan Osmanlı ülkesine yönelmişlerdi (Şişman, c. 14, 2002: 174).

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

Bu gaye ile harekete geçen Fransızlar Katoliklerin, Ruslar ise Ortodoksların hamisi sıfatıyla Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarını geliştirmeye ve nüfuz alanlarının arttırmaya başlamışlardı. Doğu'da dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayan İngiltere, tıpkı bu devletler gibi siyasi ve idari nüfuzunu arttırmak için dini bir araç olarak kullanarak, en uygun yer olarak seçtiği Osmanlı topraklarında kendisi için bir himaye hakkı aramaya koyulmuştu. Ancak İngiltere'nin himayesine esas olacak bir topluluk bulunmadığı için, Osmanlı topraklarında bir Protestan cemaati meydana getirmeye teşebbüs edilmiştir. Böylece bu bölgeye çok sayıda Protestan papazlar gönderen İngiltere, misyonerlik faaliyetlerine ağırlık vermiştir (Eryılmaz, 1996: 74-75).

Osmanlı topraklarına ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz "Church of Missionary Society"e bağlı bir papazdır. Onu, 1820 yılının 15 Ocak'ında İzmir'e ayak basan "American Board of Commissioners for Foreign Missions" adlı Amerikan misyoner örgütüne bağlı iki misyoner takip etmiştir (Kocabaşoğlu, 1989: 16). 1839 Tanzimat ve arkasından 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte başlayan yeni dönemde Osmanlı Devleti'nde başlayan hürriyet ve eşitlik arayışları, aynı zamanda Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetlerine de uygun bir zemin hazırlamıştı. Bir misyonerin ifadesiyle "Türkiye Müslümanları arasında yaygın çalışma yapmanın yolunu açan Islahat Fermanı"nın akabinde bu gaye için dikkatlerini İstanbul'da toplayan İngiliz Church Missionary Society ve American Board of Commissioners for Foreign Missions yeni elemanlarla çalışmalarını takviye etmeye başlamıştı (Özcan-Buzpınar, 1997: 65, 67).

Ancak, bir süre sonra misyonerler Müslüman Türkler üzerinde Hıristiyanlık propagandası yapmanın çok tehlikeli olduğunun farkına vardı. Bu sebeple çalışmalarını yürütebilecekleri yeni bir topluluk arayışına girdiler. Çok geçmeden misyonerler Osmanlı ülkesinde kendilerini ilk karşılayan, yolculukları sırasında kendilerine rehberlik eden Ermenileri bu faaliyetleri için uygun buldular. Protestan misyonerler Ermenilerin dini inançları ile ilgili olarak şöyle düşünüyorlardı: "Cahil halk yer altında yaşıyor, yer altındaki kiliselerde ibadet ediyor ve cahil papazlar tarafından yönetiliyorlardı" (Henze, 1984: 181). Bu sebeple misyonerler, tamamıyla batıl inançlar ve sahte azizlere ibadet ettiklerini düşündükleri Ermeni Kilisesi'ne ve doğunun bozulmuş Hıristiyan kiliselerine yönelmişlerdi. Protestan misyonerler, Ermeni Kilisesi'nde reformlar yapmak suretiyle, Türklere de saf Hıristiyanlığın yaşayan bir örneğini göstermek istemişlerdi (Mirak, 1983: 23).

Mezhepsel sorunları olmayan Yahudilerin ise din değiştirmeye pek yatkın olmadığını kavrayan misyonerler, Yahudiler arasında sürdürdükleri kısıtlı faaliyetlerini de 1856 yılında sona erdirmişlerdi. Yahudiler ve Osmanlı

Zeynep İSKEFİYELİ

yönetimi ile geliştirdikleri iyi ilişkileri örselememek için de Müslümanları tamamen bir kenara bırakarak, Hıristiyanlığı ilk kabul eden millet oluklarını iddia eden Ermenilere yönelmişlerdir (Akgün, 1992: 2). Hedefte yaptıkları bu düzeltme ile faaliyetlerine devam eden misyonerler, 1840'lı yıllardan başlayarak tüm ağırlığı Ermenilerden yana koymuşlardır. Öyle ki artık misyonun resmi adı bile *Ermeni Misyonu* olmuştu (Kocabaşoğlu, 1989: 75).

Protestan misyonerlerin gaye ve faaliyetlerini şu noktalarda toplamak mümkündür:

- Müslümanların Islahat Fermanı ile, zımnen de olsa din değiştirebileceklerinin kabul edilmesi neticesinde, Müslüman aile çocuklarının Protestan okullarına alınması için okul idarecilerinin kolaylıklar göstermelerine, Amerikan Protestan okullarında Müslüman çocukların Hıristiyanlaştırılması gayretlerinin arttırılmasına, Müslüman çocuklarının okullarda yapılan Hıristiyan ayinlerine, Pazar günleri de dahil olmak üzere devam etmeleri için zorlanmasına, din değiştirmeyenlerin dini ve milli duygularının zayıflatılmasına çalışılmaktadır.
- Mahalli gruplardan din adamları ve liderler yetiştirmişlerdir. Yerli Hıristiyanlara yetiştirdikleri din adamları yoluyla tesir ederken, Müslümanlara da yetiştirdikleri liderlerle tesir edeceklerdi
- Okul müfredat programları ve ders kitaplarındaki fen bilgisi, tarih vs. gibi derslerde de konular Hıristiyan inancına uygun olarak ve İslam peygamberi aleyhinde tertip ediliyordu.
- Öğretmenlerin de misyoner olmaları ve misyonerlik yolunda hizmet edeceklerine dair yazılı yemin vermeleri şarttı.
- Misyonerler, siyasi misyonlarla işbirliği yaparak Osmanlı imparatorluğundaki Müslümanlarla Hilafet makamı arasındaki manevi bağları zayıflatmak ve koparmak suretiyle isyan ve kargaşalıklar çıkarmak, bu yolla devlet otoritesini yıpratmak sonunda Osmanlı devletine bağlı ülkeleri ele geçirme gayesini gütmüşlerdir.
- Osmanlı tebaası olan Hıristiyanların millet ve müstakil devlet olarak tarih sahnesine çıkmalarını temin için ellerinden gelen her türlü gayreti sarf etmişlerdir. Çeşitli faaliyetlerle hazırlanan ortamda isyanlar çıkarılmış ve yabancı devletlerin müdahaleleri ve siyasi baskıları sağlanmıştı (Dinçer, 1981: 57-60).

Bu gayelerini gerçekleştirmek maksadıyla harekete geçen İngiltere, Amerika

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

ve Almanya'yı da yanına alarak Osmanlı Hükümeti'ne yaptığı baskılar sonucu 1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan kilisesini açtırmayı başarmıştır (Metin, 1997: 83). Bundan sonra ise, kiliseye Protestan tedarikine girilmişti. Çok değişik çalışma metotları olan misyonerler, özellikle sosyal ve kültürel sahalarda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde bilhassa Hristiyan toplulukların bulunduğu bölgelerde, okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler, dispanserler açmışlardır. Misyonerler gayelerine yardımcı olabilecek en elverişli yer olarak okulları seçmişlerdir. Hem halkla kaynaşabilmek, hem de onları kendi dini ekollerine kazandırabilmek için okullar şarttı.

Böylece misyonerler Osmanlı Türklerinden pek ayrı bir yaşam biçimi olmayan Ermenilerle ilk ilişkilerini eğitim kanalıyla kurmuşlardı. Misyonerler bir yandan İncil'i Ermenice ve Türkçe'ye çevirmeye, diğer yandan da Ermenilere okuma-yazma öğretmeye başlamışlardı (Akgün, 1989: 6). Bu sayede Ermenilere dinlerini anlayarak öğrenmeleri sağlanmaya çalışılırken, arka planda da onlara sağlanan eğitim içinde Ermenilerin özellikle Hristiyan kimliklerine vurgular yapılarak Osmanlı Devleti aleyhine ihtilal fikirleri kışkırtılmıştı. Misyonerler 1834'te açtıkları ücretsiz eğitim-öğretim veren okullar sayesinde öğrencileri ve Ermeni ailelerini cezbetmeye çalışmışlardır (Artinian, 1970: 40). İngiliz ve Amerikan misyonerleri, açtıkları okul ve çeşitli hayır kuruluşlarında fakir ve çaresiz insanlara öncelik vermişlerdi. Halbuki onların bu hayır faaliyetleri sadece Ermenileri ayartmak için hizmet etmiştir (Gulesserian, 1970: 45). Misyonerlerin ve emperyalist devletlerin bütün bu çalışmaları, onların gizli emellerini gerçekleştirmek için din ve kiliseyi nasıl kullandıklarının açık bir göstergesidir. Bununla da yetinmeyen İngiliz ve Amerikan misyonerleri Protestanlığı kabul edenlere İngiltere'nin resmi himayesini vaat ettikleri gibi, bol miktarda para yardımında da bulunmuşlardı (Eryılmaz, 1996: 76).

Protestan misyonerler, İngiliz konsoloslarının desteklemesi sayesinde para ve daha başka menfaatler temin etmek suretiyle başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestan yapmaya çalışmışlardır. Ermenileri Protestan yaparak İngiltere'nin Osmanlı ülkesi üzerinde himaye hakkı elde edebileceği bir Protestan topluluk meydana getirilirken diğer taraftan da Ermeni Meselesi'nin çıkmasında devlete karşı kullanılacak bir kadro yetiştirilmeye başlanmıştı (Gazigiray, 1982: 69-70).

Her ne kadar Ermeniler arasında mezhep değiştirenlerin sayısının tatmin edici bir seviyeye ulaşması çok zor olsa da; İstanbul, Bursa, İzmit, Trabzon, Amasya ve diğer başka şehirlerde Ermeniler Protestanlığı kabul etmeye başlamışlardı. İlk zamanlar bu yerlerdeki Ermeni Protestanların sayısı çok azdı, bazı şehirlerde iki üç kişi kadardı. 1844 yılında başkentteki Ermenilerin

Zeynep İSKEFİYELİ

sayısı 100 kişiden daha azdı (Artinian, 1970: 40). Misyonerlerin bütün gayretlerine rağmen Protestanlığı seçenlerin sayısında büyük bir artış olmamıştı. 1896 tarihinde Protestan mezhebini kabul eden Ermenilerin oranı %15 civarında idi (Çark, 1953: 107).

Ancak başta İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin Ermenileri Protestan yapma çabaları üzerine Gregoryen Ermeni patrik ve papazları bu durumdan rahatsız olmaya başlamışlar ve Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne şikayetlerde bulunmuşlardı. 1843 yılında, Erzurum'daki Ermeni papazları tarafından yapılan şikayette iki Amerikan misyonerin buradaki Ermenileri Protestan yapmaya uğraştıkları dolayısıyla Ermenilerin dini usullerini ihlal ettikleri bildirilmişti (O.B.E., c. 1, No: 18). Bunun üzerine Hariciye Nezareti ABD Büyükelçiliğine bu tür faaliyetlerin halen Erzurum, Bursa ve Trabzon'da devam etmekte olduğunu, bunların huzursuzluklara yol açtığını, bu sebeple iki devlet arasındaki taahhütlere uyularak misyonerlerin hareketlerine mani olunması istenmişti (O.B.E., c. 1, No: 19). Her ne kadar Amerikan maslahatgüzarı Ermeni halkını Protestanlığa teşvik etmemeleri hususunda misyonerlere nasihatte bulunmuşsa da, Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne 22 Haziran 1844 tarihinde gelen bir yazıda bu durumun halen devam ettiği ve bu misyonerlere yapılan uyarılara rağmen buradan uzaklaşmayarak bilakis okul açtıkları ve okula devam eden öğrencilerden para almadıkları, aksine para verdikleri bildirilmişti. İleride kötü hallere meydan verilmemesi için İstanbul Patrikliği'nin harekete geçirilmesi istenmiştir (O.B. E., c. 1, No: 20).

Patrik Step'an, 1837 yılında Protestan okullarındaki bütün öğrenci velilerinden, çocuklarını bu okullardan geri almalarını istedi. Bundan iki yıl sonra da, Ermenilerin Protestanlık faaliyetlerine iştirak etmelerini yasaklayan bir patriklik emri yayınladı. Sadece Protestanlık mezhebine girenleri değil, ayrıca Protestanlarla ilgili bilgileri gizleyen herkesi cezalandırdı (Artinian, 1970: 41-42). Protestan misyonerlerin Ermeniler arasında faaliyetlerini genişleterek devam ettirmeleri Ermeni Patrikhanesinin tepkisini şiddetlendirmişti. 1846 yılında Patriklik, Protestan mezhebini kabul eden bir çok Ermeniye ebediyen lanetleyen ve aforoz eden resmi bir bildiri yayınlamıştır (Nalbandian, 1967: 42). İstanbul Patriği, Protestan Ermenilerin kiliseden aforoz edildiğini, bunların Ermeni Milletinden sayılmayacağını ilan etmiş ve Babıâli nezdinde teşebbüste bulunarak Protestan Ermenilerin devlet kanunlarına riayet etmeyen birer mücrim olduklarını ve haklarında takibat yapılmasını istemiştir (Eren, 1997: 725). Diğer Ermenilerin onlarla ticaret ve münasebette bulunmalarını katiyetle menetmiştir (Çark, 1953: 107).

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

Bu baskılara rağmen Protestanlar faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ermenistan İncil Kilisesi olarak adlandırılan ilk Ermeni Protestan Kilisesi, İstanbul'da 1 Temmuz 1846 yılında kurulmuştur. Bu, Ermeniler arasında yaşamın kültürel, edebi, siyasi ve dini alanlarında tarihi uyanış sürecinin bir devamı olmuştur (Chakmakjian, 1965: 21). Bundan sonra İzmit, Adapazarı ve Trabzon'da kiliseler tesis edilmiştir. 1846 yılının sonlarında bu dört kilisenin aktif üyelerinin sayısı 140 olmuştur. Ertesi üç sene içinde Erzurum (1847), Ayntab ve Bursa (1848)'da kiliseler açılmıştır. Ve İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning'in güçlü nüfuzu sayesinde 27 Kasım 1850'de imparatorluktaki Protestanlar, Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınmışlardır (Arpee, 1946: 249). Böylece Fransa ve Rusya'nın muhalefetine rağmen İngiltere'nin baskıları sonucu müstakil bir Protestan Kilisesi "Ermeni Protestan Kilisesi" adıyla resmen kurulmuştur (Adeney, 1908: 550). Ermeni Protestan Cemaati, hükümetle olan münasebetlerini tanzim edecek olan bir vekil bulunacaktı (Çark, 1953: 108). Ermeni ve Katolik millet liderlerinden farklı olarak Protestan temsilci, her zaman ruhban sınıfından olmayan Ermeniler arasından seçilecekti (Artinian, 1970: 44). Ayrıca bu ferman, imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamıyordu ve Protestanları bir "millet" statüsüne sokmamıştı¹⁴⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan Kilisesi'nin resmen tanınması ile, statüleri kuvvetlenen Protestanlar faaliyetlerini genişletme imkanı bulmuşlardır. 1854 yılında imparatorluk içinde 15 kilise ile birlikte bunlara kayıtlı 2,300 Protestan üyeleri olmuştur. 1859 yılında Diyarbakır ve Maraş bölgeleri de dahil olmak üzere bu kiliselerin sayısı ikiye katlanmıştır (Artinian, 1970: 43). 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde mezhep değiştirme serbestliğini sağladığı için, Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmaya devam etmişlerdir (Karal, c. VIII, 1995: 128).

İngiltere hükümeti tarafından desteklenen ve yönlendirilen İngiliz Kilisesi ve onlarla gıpta edilecek bir işbirliği içinde bulunan Amerikalı Protestan cemiyetlerinin Ermenilere yönelik faaliyetleri, eski Ermeni kültürünü

¹⁴⁷ Protestan topluluğun millet olarak tanınmaması onların bu konuyu büyük devletlere şikâyet etmelerine yol açmıştır. Sonunda, 1878 yılında Babiâli, Protestanların idaresiyle ilgili olarak bir proje hazırlamıştır. Protestan Cemaati Nizamnamesi'ne göre, İstanbul'da ve taşrada Protestan topluluğu olan yerlerde birer vekil seçilecek ve bunların seçimi Babiâli tarafından tasdik edilecekti. Bu vekiller kendi bölgelerinde cemaatin seçtiği en az yedi üyeden oluşan cemaat meclislerine başkanlık edeceklerdi. Vekil ve meclis üyesi olabilmek için, Osmanlı uyruklu olmak gerekli idi. Vekillerin ve meclislerin görevleri; cemaatin sırf ruhani olan işlerini, kilise ve mekteplerin idaresini, nikâh akdi ve feshi gibi hususları ve cemaatçe herkesin rızasıyla verilecek bağışların sarfını kapsıyordu. Ancak, Protestan topluluğu bu nizamnameden memnun kalmamıştır. İtirazlar üzerine bu proje uygulanmamıştır [Bozkurt, 1996: 179-180].

güdümlü olarak diriltmiş ve Ermeni milliyetçiliğine zemin hazırlamıştır. Başka bir ifadeyle, Ermeni toplumundaki Rus-Ortodoks ve Fransız-Katolik tesiriyle birlikte gelişmiş olan farklılaşmaya bir de, Protestan tesiriyle ortaya çıkan yeni bir farklılaşma daha eklenmiştir (Şahin, 1988: 163). Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında kiliseye en büyük yardımı bu suretle büyük devletler ve misyonerler sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde çıkarları olsun veya olmasın hepsi de din duygusu ile harekete geçerek fakat gerçekte tamamen siyasî ve ekonomik amaçlar ile Ermenileri desteklemişlerdir.

Sonuç

Kilise'nin Ermeni kimliğinin tanımı üzerindeki payı öylesine büyüktür ki, Ermeniler için kilisenin güçsüzleşmesi Ermeni kimliğinin güçsüzleşmesi anlamına gelmektedir. Ermeni denildiği zaman ilk akla gelen Hıristiyanlık olmaktadır. Ermeniler dine ve Hıristiyanlığa o kadar çok değer vermektedirler ki, Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ilk topluluğun kendileri olduğunu iddia etmektedirler. Bu suretle Hıristiyan devletlerarasında kendilerine birtakım haklar ve ayrıcalıklar sağlamayı amaçladıkları düşünülebilir. Ermeni Devleti fikrini doğuran da yine Ermeni Kilisesi olmuştur. Ermeni Kilisesi, dini görevleri ve sorumluluklarının yanında, kendisini Ermeni milleti için milli ve siyasî bir otorite olarak kabul etmiştir. Ermeniler kendi kiliselerini milli bir kilise olarak tanımlamaktadırlar, onlara "Milli Kilise" unvanı ise Osmanlı Devleti tarafından verilmişti. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra 1461 yılında Ermenileri müstakil bir "millet" olarak kabul etmiş ve Bursa'dan getirtilen Piskopos Hovakim, tüm Türkiye Ermenilerinin Patriği olarak atanmıştı. Bu suretle teşkil edilen İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Ermenilerin dağınık, birbirinden kopuk ve diğer kültürlerin tesirine terk edilmiş bir alt grup olarak kalmasını önlemişti. Cemaat ve kilise bütünlüğü içerisinde tek bir toplum halinde birleşen Ermeniler bu sayede milli kimliklerini koruma imkânını elde etmişlerdi.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen yeni Ermeni kimliği, gerçek anlamda bir "millet" olabilmeleri için, bağımsız bir Ermeni devleti ve anayasa gibi unsurların zorunlu olduğunu düşünmeye başlamıştı. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için gerekli olan ilk adım 1863 yılında Ermeni Millet Nizamnamesi'nin kabul edilmesiyle atılmış oldu. İkinci adım ise misyonerler tarafından atılmıştı. Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesinde ve bu fikirlerin ihtilalciliğe doğru yönelmesinde büyük devletlerin ve misyonerlerin oldukça önemli bir payı vardı. Zira Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların, İngiliz ve Amerikalılar ise Protestanların hamisi sıfatıyla Osmanlı topraklarında kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye ve nüfuz alanlarının arttırmaya çalışmışlardı. Bu çerçevede

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

faaliyetlerine başlayan misyonerlerden en etkilileri İngiliz ve Amerikan misyonerleriydi. Bu misyonerler faaliyet alanı olarak kendilerine Osmanlı tebaasından Ermenileri seçmişlerdi. Misyoner faaliyetleri sonucu 1846 yılında ilk Protestan Ermeni Kilisesi kurulmuş ve İngiliz elçilerinin yoğun diplomatik baskıları ile de 1850'de imparatorluktaiki Protestanlar, Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan Kilisesi'nin resmen tanınması ile statüleri kuvvetlenen Protestanlar faaliyetlerini genişletme imkânı bulmuşlardı. Ermeniler büyük devletlerin desteği ile bağımsız bir Ermeni devletini kurma fikri ile hareket ederek Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ayaklanmışlardı.

Bugün Ermeniler arasında devam eden "Ermeni kimliğinin korunması" tartışmalarında Ermeni kilisesinin ve dinin yeri ilk sıradadır. Dünyanın birçok ülkesine dağılmış olan Ermeniler, kimliklerini muhafaza etmek ve yaşatmak adına kiliseye sıkı sıkıya bağlı kalma gayretindedirler. Kilisenin ise Ermenileri bir arada tutabilmek için kullanmaktan çekinmediği hususlar mazlum Ermeniler ve katliama uğramış toplum imajlarıdır. Modern Ermeni kimliği bu imajlar üzerine inşa edilmiştir. Bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin şimdi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin uğraşmak zorunda kaldığı Ermeni meselesi bir tarih sorunu olmaktan ziyade aslında Ermenilerin kimlik sorunundan ibarettir.

Zeynep İSKEFİYELİ

Kaynaklar

AÇIKSES, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 935-947.

ADENEY, Walter F., *The Greek and Eastern Churches*, Edinburg, 1908.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTEM Dergisi*, sayı: 3, 1992, s. 1-16.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl: XXVII/1-2, Ankara, 1989, s. 1-12.

AKYILMAZ, Gül, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 671-686.

ARTINIAN, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire*, İstanbul: 1970.

BASGÜN, Necla, *Türk Ermeni İlişkileri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara: San Matbaası, 1970.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

CHAKMAKJIAN, Hagop A., *Armenian Christology and Evangelization of Islam*, Leiden: 1965.

ÇARK, Yervant Gomidas, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953.

ÇAYCI, Abdurrahman, *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

DİNÇER, Nahid, "Yabancı Özel Okullar", *Milli Eğitim ve Dini Hayatı*, İstanbul 1981.

DİNK, Hirant, "Ermeni Kimliği Üzerine (2) Kilisenin Rolü", *Agos*, 14 Kasım 2003.

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

EREN, A. Cevad, "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, Eskişehir, 1997, s. 709-765.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Basın-Yayın, 1996.

FEIGL, Erich, "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", *Ermeni Araştırmaları*, Cilt: 1, sayı: 2, Ankara, 2001, s. 65-88.

FENDOĞLU, H. Tahsin, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", *Türkler*, Cilt: 14, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s. 189-196.

GAZİGİRAY, A. Alper, *Osmanlıdan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982.

GULESSERIAN, Papken, (Translated by; Terenig Vartabed Poladian), *The Armenian Church*, AMS Press, New York, 1970.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

HENZE, Paul B., "Ermeni Şiddetinin Kökeni" , *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)*, Ankara, 1984, s. 173-193.

HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul: Anda Dağıtım, 1976.

HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley and Los Angeles: 1967.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara: KÖKSAV Yayınları, 1999.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

KIDD, Rev. B. J., *The Churches of Eastern Christendom*, Oxford, 1927.

KILIÇ, Davut, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri" , *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s. 726-734.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2000.

Zeynep İSKEFİYELİ

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner okulları*, İstanbul: Arba, 1989.

KOÇAŞ, Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Kastaş A. Ş. Yayınları, 1990.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Ocak Yayınları, 1997.

LEE, Ki Young, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

LEON, Arpee, *A History of Armenian Christianity, From the begining to Our Own Time*, Princeton, New Jersey: 1946.

METİN, Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

MIRAK, Robert, *Torn Between Two Lands, Americans in America (1890 to Worl War I)*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, , 1983.

NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Develepment of Armenian Political Parties throught the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

ONUR, Hüdavendigâr, *Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 216-220.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER, Cilt: 1, (1691 - 1870), İstanbul, 1987, Belge No: 18-19-20.

ÖZCAN, Azmi-BUZPINAR, Ş. Tufan, "Church Missionary Society İstanbul'da Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik (1858-1880)", *İstanbul Araştırmaları 1*, Bahar 1997, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 63-79.

PAPAZIAN, Dennis R., "Armenians", *The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and The Soviet Union*, Vol. 3, Ed. Paul D. Steeves (Gulf Breeze, FL: Academic International Pres), 1991, s. 43-58.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984.

Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü:
Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler

SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1970.

SARIKOYUNCU, Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yıkılışında Misyonerlik Faaliyetleri", *Diyanet İlmî Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran 1992, Cilt: 28, Sayı: 2, s. 91-114.

SEYFELİ, Canan, "Surp Krikor Lusavoriç: Ermenilerin Aydınlatıcısı", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi (23-28 Ekim 2001-Ankara)*, Ankara, 2002, ss. 771-786.

SEZER, Ayten, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı II*, Mart-Nisan 2001, yıl: 7, sayı: 38, s.948-960.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüđu, 1990.

ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988.

ŞİŞMAN, Adnan, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve kültürel Müesseseler", *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 173-180.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

YILMAZ, Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya: 2001.